

**«ALISHER NAVOIY VA
XXI ASR»**

*Buyuk shoir va mutafakkir tavalludining 580 yilligiga
bag'ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari*

Toshkent, 2021-yil 8-fevral

The Materials of the International
Scientific-Theoretical Conference on the Theme

**«ALISHER NAVOI AND
THE XXI CENTURY»**

Tashkent, 2021 year 8 february

MUNDARIJA

Shuhrat SIROJIDDINOV. Ahliy Sheroziy qasidasida Alisher Navoiy madhi.....	4
İsa HƏBİBBƏYLİ. Ədəbiyyatdan – əbədiyyətə.....	18
Muslihiddin MUHIDDINOV. «Hayrat ul-abror»da soʻfiylar siymosi.....	28
Tanju SEYHAN. Oqqoʻyunlilar davrida oʻgʻuz lahjasiga oʻgirilgan Alisher Navoiy devoni.....	36
Ibrohim HAQQUL. Maʼnaviy valodat va oʻzlik kamoli.....	46
Рамиз АСКЕР. Didaktik edebiyatin şaheseri.....	53
Muhammadjon IMOMNAZAROV. Olti devon muqoyasasi (“Badoyi” ul-bidoya”ning yangi topilgan Tehron nusxasi asosida)	60
Benedek PÉRI. Peculiarities of Mīr Calī-Šīr Navāyī’s Persian Poetry and Ottoman Turkish Poetry.....	81
Nurboy JABBOROV. Alisher Navoiy asarlarida “dunyo” timsoli va uning talqinlari.....	93
Almaz ŪLVİ. Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnəmə”sində müdrik və ideal obrazın tərənnümü.....	103
Berdak YUSUF. Navoiy va purizm.....	113
Boqijon TOʻXLIYEV. Taʼlim bosqichlarida Alisher Navoiy lirik merosini oʻrganish muammolari.....	119
Nusratilla JUMAXOʻJA. Navoyi merosi va mulkdorlik madaniyati Navoyi va bozor maʼnaviyati.....	125
Nafas SHODMONOV. Alisher Navoiyning vaqt konsepsiyasi.....	138
Hamidulla DADABOYEV. Alisher Navoiyning kinoya sheʼriy sanʼatini qoʻllash mahorati.....	149
Elçin Ali oğlu İBRAHIMOV. Alishir Navaiʼnin Muhakemetüʼl Lügatəyn Eserinin Türkçeʼye Katkıları.....	157
Zuhriddin ISOMIDDINOV. Navoiyning ideali.....	165
Aftondil ERKINOV. Navoiyning “Ilk terma devoni” (1501-y.) Oqquyunlilarga tegishlimi?.....	175
Uzoq JOʻRAQULOV. Navoiy “Xamsa”sidagi uch oʻlim haqida.....	183
Sultonmurod OLIM. Majozdan maqsad – haqiqat.....	195

ALISHER NAVOIYNING KINOYA SHE'RIY SAN'ATINI
QO'LLASH MAHORATI

THE ARTISTIC MASTERY OF ALISHER NAVA'I IN THE
CREATION OF IRONY

Hamidulla DADABOYEV
ToshDO'TAU
(O'zbekiston)

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning she'riy san'atlardan biri bo'lmish kinoyadan nazmda foydalanish mahoratiga diqqat qaratilgan.

Kalit so'zlar: she'riy san'at, kinoya, parafraza, nazm, majoz, ifoda.

Annotation

The article focuses on the artistic mastery of Alisher Nava'i in applying irony in the poems.

Key words: poetic art, sarcasm, paraphrase, poetry, metaphor, expression.

Tavalludining 580 yilligi Respublikada ko'tarinki ruhda keng nishonlanayotgan Alisher Navoiy hazratlarining o'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiy etishidagi ulkan xizmatlari xususida ko'pdan-ko'p izlanishlar olib borildi, son-sanoqsiz fikru mulohazalar nafaqat o'zbek, balki chet el navoiyshunoslari tomonidan o'rtaga tashlandi.

Navoiy ijodining bot-bot bepoyon ummonga o'xshatilishi bejiz emas, zero, shoir qoldirgan betakror meros shu qadar keng va teranki, insoniyatning dunyo turgunga qadar bu xazinadan bahramand bo'lishiga shubha yo'q.

Adibning nazm va nasrda bitilgan bebaho asarlarida tilshunoslik va adabiyotshunoslikda azaldan mavjud usul va metodlar, chunonchi, she'riy san'atlar beistisno o'z ifodasini topgan.

Hozirgi tilshunoslikda biror soʻz yoki ibora maʼnosini boshqa, aksariyat, obrazli soʻzlar yordamida ifodalash parafraza (yoxud perifraza) termini bilan ataladi. Mumtoz adabiyotda ishlatilgan turfa maʼnaviy sanʼatlardan biri-kinoya zimmasiga yuklatilgan vazifasiga muvofiq parafrazaga mos tushadi. 1981-yilda nashr qilingan “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da arabcha **kinoya** oʻzlashmasiga “masxaralash, kulish uchun aytilgan pardali gap: qochirim, iztehzo, piching, kesatiq” tarzida izoh berilgan (I,386). 1988-yilda chop etilgan “Oʻzbekcha-ruscha lugʻat” da **kinoya** 1) иносказание, allegoriya; metafora. 2) ironiya, sarkazm deya izohlangan (212). Koʻrinadiki, terminning izohli lugʻat tuzuvchilari nazaridan chetdan qolgan maʼnosi ikki tillik lugʻat mualliflari tomonidan eʼtiborga olingan. Vaholanki, 1969-yilda “Sovetskaya ensiklopediya” nashryotida eʼlon qilingan “Farhangi zaboni toyiki” lugʻatida **kinoya**// **kinoyat** 1. gʻayr az maʼnii aslii xud ba maʼni mayozii digare kor farmuda shudani kalimavu ibora; 2. ramz, ishora (I, 553) tarzida izohlangan edi.

Mazkur maqolada **kinoya** istilohi ostida muayyan obʼyekt (denotat)ni oʻzga soʻz, soʻz birikmasi bilan ifodalash, yaʼni majoz orqali obʼyekt (denotat)ga ishora qilish nazarda tutildi.

Kinoya sheʼriy sanʼatining turkiy adabiyotdagi ilk namunalari Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” pandnomasida koʻzga tashlanadi:

*Aniḡ tōrt eṣi ol avinḡu kōrūb
Keḡāṣḡi bular erdi birlā turub.*

Maʼnosi: *Uning toʻrt eshi (chahoryorlar) koʻrib ovunishga loyiqdirlar. Bular (doim) birga turib kengashchi (boʻlar) edilar (48).*

Baytning birinchi qatorida qoʻllangan **tōrt eṣ** birikmasi Muhammad (sav)ning sodiq izdoshlari, islom dunyosida **chahoryor**, **choryor**, **xulafoi roshidin** istilohlari koʻmagida eʼzozlangan Abubakr, Umar, Usmon va Aliga ishora qilingan.

XIV asrning oxiri - XV asrning birinchi yarmida yashab, ijod qilgan Xoʻjandiy “Latofatnoma” asarida kinoyaning quyidagi goʻzal namunasini ishlatishga muayassar boʻlgan:

*Sahar vaqtında kim Sultán-i xávar
Jamálindin jahán boldi munavvar.
Alib nayza eligä Xusrav-i éin
Habaš sultánini qavdi jahándin.*

Ma'nosi: Sahar chog'i Sharq hukmdori (quyosh) chiroyidan dunyo ravshan bo'ldi. Chin (Xitoy) hukmdori (quyosh) qo'liga nayza olib, Habashiston shohi (zulmat, tun) ni yer yuzidan quvib yubordi (34-35).

Baytlarda keltirilgan **Sultán-i xávar** va **Xusrav-i éin** izofalari "quyosh", **Habaš sultánī** birikmasi esa "tun, zulmat, qorong'ulik" ka ishoradir. "Quyosh, yoritqich" ga ishora qiluvchi kinoyalar tarkibidagi **xávar** "Sharq va Chin (Yer kurrasining sharqida joylashgan Xitoy) istilohlari matniy ma'nodoshlikni voqealantirgan va ayni chog'da, Yer kurrasining g'arbidagi Habashiston (Efiopiya) ga nisbatan ma'lum darajada antonimiyani yuzaga chiqargan. "Zulmat, tun" ni majozan **qara zāñi** juft so'zi bilan ifodalash ilk bor "Qutadg'u bilig" da kuzatiladi:

*Belinláb udundi kótürdi bašin
Qara zāñi qilmis yüzini işin.*

Ma'nosi: *Cho'chib uyg'ondi, boshini ko'tardi, qora habash yuzini pardalabdi (zulmat ketib, tong yorisha boshlabdi) (3247).*

Alisher Navoiyning nazmida kinoyadan qay darajada foydalangani masalasi, bizningcha, tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari kesimida, ya'ni lingvopoetika nuqtai nazaridan maxsus tadqiq qilinishga loyiq. Zotan, kuzatishlar shoirning ayni she'riy san'atga tez-tez murojaat qilganini ko'rsatadi. Fikrni ayrim ashyoviy materiallar bilan dalillashga harakat qilamiz.

"Saddi Iskandariy"ning hamd bobida adib Allohning sifatlarini vasf etishda tubandagi baytni keltiradi:

*Ato yetti-yu, to'rt qilding ano,
Natija uch etting bulardin yano (12).*

Birinchi misradagi **yetti ato** birikmasi ostida "yetti qavat osmon, etti falak" nazarda tutilgan bo'lsa, **to'rt ano** esa to'rt unsur-tuproq, suv, havo va o'tga ishoradir. Ushbu misradagi **to'rt ano** birikmasi, shuningdek, to'rt fasl-ko'klam, yoz, kuz, qishni ifodalashga yo'naltirilgan. Ikkinchi qatorda qo'llangan **uch et** birikmasi har

faslning uch oydan iboratligiga ishoradir. "Najm ul-javohir" da Navoiy **to'rt ano** o'rnida **anosiri arba** izofasini qo'llagan (15). "Sab'ai sayyor"ning bir o'rnida keyinga izofaning o'zbekcha **to'rt unsur** kalkasi ishlatilgan:

To'rt gavharg'a bergasen tartib,

To'rt unurni qilg'asen tarkib (49).

"Saddi Iskandariy"ning beshinchi bobida to'rt oromgoh kinoyasi "Xamsa" tarkibiga kiruvchi dastlabki to'rt doston, ya'ni "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" hamda "Sab'ai sayyor" ga nisbatan ishlatilgan:

Chiqar yo'lida to'rt oromgoh,

Beshinchisi maqsad biloishtiboh (35).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida faol ishlatilayotgan **she'riyat mulkining sultoni** parafrazining Alisher Navoiyga nisbatan qo'llanilishini hamma biladi. "Saddi Iskandariy" ning sakkizinchi bobida doston muallifi ustoz Abdurahmon Jomiyni **nazm elining shahi** birikmasi bilan sarafroz etgan:

Munga tegrुकim nazm elining shahi,

Bu ish borcha dushvorining ogahi (61).

Ma'nosi: *Bu kezda nazm ahlining shoh shoiri bo'lmish, bu ishning butun qiyinchiliklaridan xabardor* (Jomiy hazratlari).

Diniy falsafaga ko'ra, Tangri taolo jannat qatori, jahannamni ham yaratgan. Zero, insoniyatning bir bo'lagida go'zal xulq, yaxshi sifatlar, boshqa bo'lagida yomon xo'y, badfe'l qiliqlar aksini topadi. Shu bois insonlar ikki: yaxshi va yomon guruhlariga bo'linib, ikki uy, ya'ni jannat va do'zaxni to'ldiradilar:

Ki, el qismi komu balo aylagay

Kim, ul ikki uyni to'lo aylagay (SI, 65).

Alisher Navoiy tilning bosh ash'yosi hisoblanmish so'zga o'ta ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lgan. Muayyan so'zning ma'nomohiyatidan kelib chiqqan holda uni o'z o'rnida mohirlik bilan qo'llagan, boshqalardan ham shuni talab qilgan. "Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz" hikmatli so'zida shoirming tilga, so'zga bo'lgan hurmati, dunyoqarashi yaqqol namoyon bo'lgan.

Arab tilidan ancha barvaqt o'zlashgan **xayl** so'zi "guruh, to'da; harbiylar" ma'nosi bilan eski o'zbek adabiy tilida faol

iste'mol qilingan. Shoir "Saddi Iskandariy" ning XV bobida ushbu o'zlashmani to'rt soni bilan sintagmatik munosabatga kiratadi va uni:

Ki, bu to'rt xaylki topti ado

Ki, ko'k toqig'a soldilar ko'p sado.

Baytda Eronda hukmronlik qilgan to'rt sulola, ya'ni peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar va sosoniylarning shohlariga ishora sifatida qo'llangan. Arab tilidan turkiy hamda fors-tojik tillariga o'zlashgan **arus** leksemasi "kelin, kelinchak" ma'nosida qo'llangan. Har ikki tilda mazkur o'zlashma "zamon, davr; asr" semasidagi boshqa bir arabcha, ya'ni **dahr** istilohi bilan birikib, **arusi dahr** izofasini voqelantirgan va fasllar kelinchagi, ya'ni "ko'klam fasli" ni ifodalashga yo'naltirilgan. Navoiy ayni izofani "Xazoyin ulmaoniy"da qayd etilgan ma'noda ishlatgan:

Tunu kun jilva qilma ey arusi dahr, bergil naqdi jom,

Demagil xunbahodur ushbu yo kobinmidur? (IV a, 111).

Ikkinchi qatordagi **kobin** istilohi "nikoh oldidan kuyov tomonidan kelinga berilishi shart bo'lgan mol, mablag', ya'ni mahрни anglatgan.

"Ulkan gavdali va katta xartumli hayvon, ya'ni fil" semasi eski o'zbek adabiy tilida **pil / fil** zoonimi bilan anglashilgan. Navoiy ushbu zoonimni **falak** o'zlashmasi bilan sintagmatik munosabatga kiritadi va "quyosh" ga kinoya qiluvchi **falak pili** relyativ izofasini yasaydi:

Yana ming teva – har bir ko'htan,

Falak pilicha har biriga badan (SI, 371).

Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostonida **sohiri hind** izofasini "hind sehgari", "hind jodugari" ma'nosida ishlatgan:

Ko'rgach bu tilisim sohiri hind,

Jodulig' ishida mohiri hind (56a21).

"Favoyid ul-kibar"da ayni izofa hind sehgari, jodugari kabi asarlari bilan kishilarni o'ziga rom etgan Amir Xusrav Dehlaviyga ishora sifatida qo'llangan:

Biri mo'jiz bayonliq sohiri hind,

Ki, ishq ahlini o'rtar so'zu xoli (IV a443).

"Sab'ai sayyor"da o'zbekcha muqobili – **hind sohirini** ishlatgan:

Kim, qilib Hind sohiri kina,

Ul dag'i qo'ydi oncha ganjina (49).

Ma'lumki, arabcha **shayx** istilohi eski o'zbek adabiy tilida "qari, mo'ysafid; tasavvuf bilimdoni; imom" ma'nolarini ifodalagan. Navoiy "Lison ut-tayr"da bu o'zlashmani **ma'naviy** so'zi bilan biriktirib, **shayxi ma'naviy** izofasini yasaydi va uni "Mantiq ut-tayr" asarining muallifi Shayx Fariduddin Attorga nisbatan qo'llaydi:

Xam bu daftar ichra Shayxi ma'naviy

Kim, demish qushlar tilidin masnaviy (210-13).

Shu o'rinda, "Saddi Iskandariy"ning oxirgi bobida **shayx** istilohining Nizomiy Ganjaviyga ishora sifatida qo'llanganini eslab o'tish foydadan xoli bo'lmas:

Manga shayx birga ko'rishmak hamon,

Muborak ayog'ig'a tushmak hamon.

Ma'nosi: *Men Nizomiy bilan ko'rishgan hamon, o'zimni uning muborak oyoqlariga tashladim* (574).

Nizomiyni o'z salafi deb bilgan Navoiy "Sa'bai sayyor"da **Ganja ganjuri** (Ganja shahri xazinasi) birikmasi yordamida u kishini madh etgan:

Ganja ganjurikim, chekib ko'p ranj,

Qo'ymish erdi jahon aro besh ganj (49).

Ikkinchi misradagi **besht ganj** birikmasi Nizomiyning "Panj ganj" nomi bilan mashhur bo'lgan "Xamsa"sga ishoradir.

"Farhod va Shirin" dostonida Alisher Navoiy "Ganjada oltinlar, durlar sochuvchi" ma'nosini ifodalovchi forscha **ganjposhi Ganjaorom** izofasini Nizomiy va uning "Panj ganj" asariga ishora tarzida qo'llagan:

Aning bu ganjidan topmay kishi kom,

Nechukkim, ganjposhi Ganjaorom (13).

Ma'lumki, "Saddi Iskandariy"ning oxirgi boblaridan birida yetti hakimning Iskandar onasiga ta'ziya bildirishga kelgani xususida so'z yuritilgan. Baytlardan birida Navoiy Iskandarning onasiga nisbatan **Bonuyi iffatpanoh** "nomuslik xonim" izofasini ishlatgan:

Nechunkim, vasiyat yozib erdi shoh,

Amal qildi Bonuyi iffatpanoh.

Mazmuni: *Shoh (Iskandar) qanday vasiyat yozib yuborgan bo'lsa, iffatpanoh bonu (ona) unga to'la amal qildi.*

Navoiy Iskandarning onasi obrazini matonatli, sabrli, dono va tadbirkor, qator fazilatlarga ega ayol sifatida tasvirlaydi. Adabiyotshunoslarning ta'kidlashicha, Iskandarning onasi obrazi yuqoridagi siyratlari bilan "Farhod va Shirin" dostonidagi bosh qahramonlardan biri Mehinbonu obraziga yaqin turadi.

Mumtoz adabiyotda ilmi nujumga oid anchagina astroponimlar aksini topgan. Chunonchi, yetti sayyoraning beshinchisi sifatida talqin qilingan **Mars** arabcha **Mirrih** va forsha-tojikcha **Bahrom** kosmonimlari qatori, **turki falak** izofasi bilan ham nomlangan. Rangi qizil, jang va qahramonlik ramzi sanaluvchi Marsning majozan **turki falak** tarzida atalishida turkiylarning jangovarligi, qahramonligi va jasoratiga ishora mavjud:

Debon turki falak otqanda zihlar,

Tavahhum toridin ochib girihlar.

Ma'nosi: *U (Farhod) o'q otganda Mirrih ham ofarinlar o'qiydi* (FSh, 71).

"Farhod va Shirin"ning qirqinchi bobida shoir **telba qush** va **ishq bulbuli** birikmalari orqali Farhodga ishora qilgan: va ul xiyalagar afsun rishtasi domin ochib, tazvir ashki donasin sochib, ul telba qushni giriftor qilg'ani, balki bul ish bila ul ishq bulbulining xushin uchurg'ani (313).

Xullas, Alisher Navoiy nazmiyda bitilgan asarlarida she'riy san'atlardan mohirona foydalangan, xususan, kinoya lafziy san'ati yordamida faqat o'ziga xos ifodalarni qo'llashga muvaffaq bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Xamsa. Farhod va Shirin. MAT. Sakkizinchi tom. –T.: Fan, 1991.
2. Alisher Navoiy. Xamsa. Sab'ai sayyor. O'ninchi tom. –T.: Fan, 1992.
3. Alisher Navoiy. Xamsa. Saddi Iskandariy. O'n birinchi tom. –T.: Fan, 1993.
4. Alisher Navoiy. Xamsa. Layli va Majnun. Ilmiy-tanqidiy matn. Tuzuvchi: Porso Shamsiyev (qo'lyozma).
5. Alisher Navoiy. Lisonut-tayr. Ilmiy –tanqidiy tekst, tayyorlovchi: Sh. Eshonxo'jaev. –T.: 1966.

6. Alisher Navoiy. Xazoyinul-maoniy. G'aroyibus-sig'ar. Birinchi tom. –T.: 1963.
7. Alisher Navoiy. Xazoyinul-maoniy. Favoyidul- kibar. To'rtinchi tom. –T.: 1965.
8. Xojandi. Latafat-name. Kniga o krasote Vvedenie, transkripsiya teksta, perevod, glossariy, grammaticheskiy ukazatel. E.I. Fazylova. –T.: Fan, 1976.
9. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. (Saodatga yo'llovchi bilim). Nashrga tayyorlovchi f.f.n. Q. Karimov. –T.: Fan, 1971.